

GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

Marcin Jakubczyk

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków,

e-mail: marcin.jakub@wp.pl)

Z HISTORII JĘZYKA POLSKIEGO WE FRANCJI: ZASADY GRAMATYKI... DLA SZKOŁY NARODOWEJ POLSKIEJ W PARYŻU (1864)

AUTOR: Rufin Piotrowski [wydane anonimowo].¹

TYTUŁ DZIEŁA:

- *Zasady gramatyki polskiej dla użytku Szkoły Narodowej Polskiej (Batignolles w Paryżu) wyłącznie ułożone* [dalej: część pierwsza].
- *Zasady gramatyki polskiej: o składni – dopełnienie. Dla użytku Szkoły Narodowej Polskiej (Batignolles w Paryżu) wyłącznie ułożone* [dalej: część druga].²

TYTUŁ OKŁADKOWY: *Szkoła Narodowa Polska w Batignolles.*

WYDAWCA: J. Claye.

MIEJSCE WYDANIA: Paryż.

ROK WYDANIA: 1864.

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: 171 + 53, [1].

JEZYK: polski.

INFORMACJA O AUTORZE

Rufin Piotrowski (1806–1872) – powstaniec 1831 roku, sybirak, emigrant, pamiętnikarz. Po wybuchu powstania listopadowego walczył jako ochotnik w korpusie gen. Józefa Dwernickiego. Od połowy 1831 r. przebywał we Francji, gdzie początkowo osiadł w Coutances, a następnie głównie w Paryżu. W 1838 r. powziął myśl wyjazdu do kraju jako emisariusz,

¹ K. Estreicher [1876, 406] podaje, że zamieszczony w gramatyce R. Piotrowskiego fragment dotyczący pisowni liter *i, j, y* opracował Feliks Wrotnowski (zob. niżej).

² Część ta ukazała się w tym samym roku (również anonimowo) wprawdzie odrębnie (53, [1] ss.; ma odrębną kartę tytułową), jednakże w niniejszym opracowaniu omawiamy ją łącznie z częścią pierwszą.

ale z powodu różnych przeciwności wyruszył dopiero w styczniu 1843 r. Wówczas przybył do Kamieńca Podolskiego (udzielał tu m.in. lekcji języka francuskiego), gdzie po pewnym czasie został aresztowany i odesłano go do Kijowa. W tamtejszym więzieniu przebywał przez siedem miesięcy. Wyrokiem sądu wojennego z 1844 r. został skazany na rozstrzelanie, jednak tę karę zamieniono na zesłanie na Syberię, gdzie przydzielono mu katorżniczą pracę w gorzelni. Zdecydowany od samego początku swego zesłania na ucieczkę lub, w ostateczności, na zorganizowanie i podniesienie buntu skazańców, R. Piotrowski metodycznie zbierał wiadomości o Syberii, zaznajamiał się z jej geografią, historią, gospodarką, polityką, a także miejscowymi obyczajami. Plan swej ucieczki doprowadził wreszcie do skutku z początkiem lutego 1846 r. Po różnych przygodach dotarł w październiku 1846 r. z powrotem do Paryża. Od roku 1848 przebywał m.in. na Węgrzech, gdzie organizował polskie formacje wojskowe. Następnie na kilkanaście lat (1851–1868) związał się ze Szkołą Narodową Polską w Paryżu, powszechnie zwaną „szkołą batignolską”,³ w której był nauczycielem m.in. języka polskiego oraz historii Polski (zarówno w klasach młodszych, jak i starszych). Od 1862 r. kierował w tej szkole nauczaniem języka polskiego w oddziale licealnym, zastępując na tym stanowisku Erazma Rykaczewskiego [Pugacewicz 2017, 350–351]. Francję opuścił w 1868 r. i wrócił do Galicji. W 1871 r. rozpoczął pracę jako nauczyciel języka francuskiego w I Gimnazjum w Tarnowie. W tym mieście zmarł rok później. Jest autorem nie tylko gramatyk polszczyzny przeznaczonych dla uczniów szkoły batignolskiej, ale również *Pamiętników z pobytu na Syberii* [t. 1–3, Poznań 1860], które za granicą od razu odbiły się echem (zostały przetłumaczone na kilka języków, m.in. na francuski w 1862 r. i angielski w 1863 r.) [biogram na podstawie: Biernacki 1981].

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

1. Wprowadzenie

R. Piotrowski nie zamieścił w *Zasadach...* przedmowy (w żadnej z części). Jak można przypuszczać, napisał on to dzieło (w całości po polsku) z przeznaczeniem dla młodzieży emigracyjnej uczącej się w oddziale licealnym Szkoły Narodowej Polskiej, skoro dla klas początkowych tej szkoły wydał w tym samym roku *Naukę praktyczną języka polskiego w klasach elementarnych* (dwujęzyczną, napisaną po polsku i po francusku).⁴ Ze

³ Szczegółowe informacje na temat tej szkoły, a także innych instytucji polonijnych powołanych przez Wielką Emigrację w Paryżu, zostały zamieszczone w monografii I.H. Pugacewicz [2017] oraz w opracowaniu *Grammaire de la langue polonaise* E. Rykaczewskiego [Jakubczyk 2019; <https://gramatyki.uw.edu.pl/b>]. Tu przypomnijmy tylko, że szkoła batignolska powstała w 1842 r. i funkcjonuje do dziś jako Szkolny Punkt Konsultacyjny im. A. Mickiewicza przy Ambasadzie RP w Paryżu.

⁴ Podręcznik ten, dostępny w zbiorach archiwalnych Biblioteki Polskiej w Paryżu, omawia I.H. Pugacewicz [2017, 352–354]. Warto dodać, że jego pierwszym recenzentem był Feliks Wrotnowski [Pugacewicz 2017, 353].

źródeł wiadomo [Pugacewicz 2017, 350–351], że opracowanie ostatniej z wymienionych gramatyk powierzyła mu Rada Szkoły; podręcznik ten, o którym dyskutowali członkowie Rady, miał zastąpić zbyt teoretyczną i szczegółową, a tym samym – w opinii tego gremium – za trudną gramatykę E. Rykaczewskiego [1861].

Zasady... składają się z dwóch odrębnie opublikowanych części, z których pierwsza poświęcona jest przede wszystkim morfologii, a druga, dopełniająca ją, składni. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż R. Piotrowski wyraźnie (w nagłówku) podał źródło, z którego korzystał, pisząc część składniową; była to „gramatyka Józefa Muczkowskiego” (brak jednak wskazania konkretnej edycji tego dzieła), do czego przyjdzie się jeszcze odnieść poniżej. Wiadomości fonetyczne zostały tylko krótko zarysowane we wstępie do partii pierwszej, podczas gdy pisowni polskiej zostały w *Zasadach...* poświęcone osobne rozdziały (jeden w części pierwszej i jeden w drugiej), a także trzy *Dodatki do pierwszej części tej Gramatyki* (ich tytuły i zawartość omawiamy poniżej). Pierwszą partię dzieła otwiera cytat zaczerpnięty z pracy pt. *O naukach wyzwolonych...* księdza Ignacego Włodka [Rzym 1780], dotyczący roli znajomości języka ojczystego i jego relacji do języka obcego,⁵ a zamykają *Wiersze patriotyczne*, wśród których jest m.in. hymn narodowy oraz pieśń *Boże, coś Polskę*.

Obydwie części zostały ułożone według metody pytań i odpowiedzi (ówcześni polscy gramatycy taki układ nazywali katechizmowym⁶), co obrazuje następujący przykład:

69. Kiedy należy używać zaimka *ten*, a kiedy *ów*, *tamten*?

Kiedy mówimy o osobach lub rzeczach bliższych czasem lub miejscem, albo które wymieniliśmy na ostatku, używamy zaimka *ten*, *ta*, *to*; dla odleglejszych zaś czasem, miejscem, lub które wymieniliśmy pierwej od innych, używamy zaimków: *ów*, *owa*, *owo*; *tamten*, *tamta*, *tamto*, np. *ten ogród bardziej mi się podoba aniżeli tamten (...)* [*Zasady...*, s. 49–50; podkreśl. – M.J.].

Pytania i odpowiedzi są numerowane (numeracja ciągła, osobno dla części pierwszej oraz drugiej, podobnie jak liczbowanie stron). Dodatkowo niektóre odpowiedzi (w obydwu częściach) zostały jeszcze opatrzone odautorskimi przypisami oraz uwagami, podawanymi mniejszym dru-

⁵ „Język ojczysty jest tak potrzebny do nauk, jak ręka do rzemiosł, a jako głupia byłaby rzecz nie swoją ręką chcieć grać, pisać, ale cudzą lub przyprawną (...). Uczyć się języka obcego, aby rozumieć książki w tymże języku wydane, nie jest rzecz naganna; ale podłość umysłu mówić obcym językiem dla tego, żeby nas cudzoziemcy chwalili, albo żeby się pospółstwo dziwowało (...)” [cyt. za: *Zasady...*, s. nlb.].

⁶ Taki układ, różniący się jednakże w szczegółach, ma np. gramatyka wydana przez K. Bronikowskiego [1848], który – podobnie jak R. Piotrowski i E. Rykaczewski – był nauczycielem języka polskiego w szkole batignolskiej (i w innych szkołach polskich w Paryżu). Jak wykazało wstępne porównanie, R. Piotrowski, opracowując *Zasady...*, nie skorzystał jednak z gramatyki K. Bronikowskiego.

kiem na dole strony. Reguły, zarówno w tekście głównym, jak i w przypisach, ilustrowane są przykładami (w przeciwieństwie do wydanej trzy lata wcześniej *Grammaire de la langue polonaise...* E. Rykaczewskiego, brak tu jednak listy źródeł, z których zaczerpnięto materiał językowy potwierdzający omawiane prawidła). Liczba zgromadzonych przez R. Piotrowskiego przykładów wydaje się odpowiednia; dzieło nie jest pod tym względem przepelnione.

2. Część pierwsza

We *Wstępie* R. Piotrowski wprowadza czytelników w kolejne rozdziały gramatyki, podając skrótowo podstawowe informacje z zakresu polskiej fonetyki, a także podział wyrazów ze względu na dwa kryteria [s. 7–8]:

- a) wyrazy z uwagi na ich znaczenie dzielą się na części mowy:
- **odmienne**: *imię (rzeczownik, przymiotnik, liczebnik), zaimek, słowo (= czasownik), imiesłów*;
 - **nieodmienne**: *przyimek, przysłówek, spójnik, wykrzyknik*;
- b) z uwagi na ich budowę („ich ukształcenie”) dzielą się na:
- **niezłożone** (*miód, płynąć*) oraz **złożone** (*miodo-płynny*);
 - **pierwotne** (*ojciec*) oraz **pochodne** (*ojczyzna*);
 - **swojskie** „czyli właściwie polskie” (*świecznik, król*) oraz **cudzoziemskie** (*lichtarz, monarcha*).

W następujących po wstępie dziewięciu rozdziałach autor *Zasad...* omawia odrębnie poszczególne części mowy. Dla przykładu przedstawimy tu rozdział dotyczący *imiesłowu*.⁷

2.1. Imiesłów

To „wyraz pochodzący od słowa, a następnie oznaczający byt, stan lub działanie podmiotu, odmieniający się jednak jak przymiotnik” [s. 112]. Imiesłowy dzielą się na:

Tabela 1. Rodzaje imiesłowów w *Zasadach...*

		ODMIENNE	NIEODMIENNE
czasu teraźniejszego		<i>piszący</i>	<i>pisząc</i>
czasu przeszłego	dokonane	<i>napisany</i>	<i>napisawszy</i>
	niedokonane	<i>pisany</i>	–
czasu przyszłego	dokonane	<i>mający napisać</i>	<i>mając napisać</i>
	niedokonane	<i>mający pisać</i>	<i>mając pisać</i>

⁷ Więcej zob. w pełnej wersji niniejszego opracowania na stronie: <https://gramatyki.uw.edu.pl/b>

R. Piotrowski formułuje również uwagi normatywne dotyczące użycia imiesłowów: „*Śpiąc, nie słyszę (...); najadłszy się, odpoczywam (...)*. Widzimy, iż te imiesłowy (...) powinny mieć ten sam podmiot co i słowo od nich zależące (...)”, podobnie jak w zdaniu: *ja będąc w Paryżu, zachorowałem* [s. 113–114].

2.2. Dodatki do pierwszej części tej Gramatyki

Jak już wspomniano, w dodatkach tych poruszane są zagadnienia ortograficzne (w tym relacje między pisownią a wymową). W pierwszym z nich, pt. *O pisaniu wyrazów cudzoziemskich*, znajduje się m.in. wyjaśnienie, że pisownia zapożyczeń typu *grammatyka, klasa, geografia* wskazuje na pochodzenie tych wyrazów, mających grecko-laciński rodowód. Nie umożliwiłby tego natomiast zapis: *gramatyka, klasa, jeografia* [s. 152]. W drugim dodatku, pt. *Użycie w pisaniu spółgłosek mocnych i słabych*, zostały omówione m.in. różnice między pisownią a wymową spółgłosek dźwięcznych (*słabych*) i bezdźwięcznych (*mocnych*), np. „Pisze się *upaść* (...). Wymawia się *fpaść*” [s. 153]. Z kolei trzeci, ostatni dopisek, zawiera – jak wskazuje jego tytuł – wiadomości *O znaczeniu i używaniu głosek: i, j, y*. Autorem tego dodatku, liczącego 4 strony druku [s. 155–159], wyraźnie odróżnionego (w całości wydrukowanego małą czcionką) od pozostałych części dzieła, jest **Feliks Wrotnowski**.⁸ Fragment ten ukazał się anonimowo (podobnie jak całe *Zasady...*), a o tym, że jego autorem jest F. Wrotnowski informuje K. Estreicher w swojej bibliografii (por. przypis 1.; zob. też: Recepcja dzieła).

Problem poruszany przez F. Wrotnowskiego dotyczy m.in. zauważalnych przezeń niekonsekwencji w zakresie pisowni litery *i* używanej jako „znak miękczenia” (*niebo, ciało*). Znak ten jest bowiem stosowany błędnie również w wyrazach takich jak np. *Francia* (zamiast *Francja* lub *Francya*). Jedynym skutecznym, jego zdaniem, rozwiązaniem tego problemu byłoby

(...) przyjęcie w piśmie i w druku nowej postaci dla *i* będącego tylko znakiem miękczenia. Mroziński podawał myśl wyrażenia tego znaku przez laseczkę krótką bez kropki nad nią: *ciato* (...),⁹

⁸ Jak podaje U. Klatka [2015, 125–127], Feliks Wrotnowski (1803–1871) był absolwentem Uniwersytetu Wileńskiego, dziennikarzem, publicystą, tłumaczem, powstańcem 1831 roku. Po upadku powstania wyemigrował do Francji. Tam przez sześć lat kierował Biblioteką Polską w Paryżu. Napisał m.in. emigracyjny *Elementarz dla dzieci polskich* [1841], który ukazał się nakładem Księgarni i Drukarni Polskiej w Paryżu [więcej na temat biografii Wrotnowskiego zob. Klatka 2015]. J. Pezda [2013, 112] odnotowuje, że pozostały po F. Wrotnowskim obszerny pamiętnik przechowywany jest w Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu i nadal czeka na wydanie. Warto dodać, że F. Wrotnowski był członkiem honorowym Rady Szkoły Narodowej Polskiej w Batignolles [Pugaciewicz 2017, 178]. Przypomnijmy też, że recenzował *Naukę praktyczną...* R. Piotrowskiego.

⁹ Chodzi o projekt *alfabetu gramatycznego* zaproponowany przez Józefa Mrozińskiego w pracy pt. *Odpowiedź na umieszczoną w „Gazecie Literackiej” recen-*

ale „nie wystarczyło u nas odwagi na jego przyjęcie” (sam F. Wrotnowski nie proponuje własnego grafemu).

3. Część druga: O składni podług gramatyki Józefa Muczkowskiego

Z przeprowadzonego porównania wynika, że większość wiadomości (nie wszystkie) z zakresu składni podanych przez R. Piotrowskiego rzeczywiście pochodzi z gramatyki J. Muczkowskiego; trudno jednakże wskazać konkretną spośród wielu edycję tego dzieła (materiał ze składniowej części *Zasad...* zestawiono z dwoma różnymi wydaniem [Muczkowski 1850, 1860]¹⁰). Dodajmy, że zamieszczony w *Zasadach...* opis składniowy jest pod względem merytorycznym w zasadzie zgodny z treścią pierwszej partii dzieła.

Składnia – pisze R. Piotrowski za J. Muczkowskim – „podaje zasady, według których (...) wyrazy w zdania, a zdania w ciągłą mowę wiążemy czyli składamy” [s. 5],¹¹ a w jej obrębie wyróżnia się składnię zgody, rządu i szyku. Poszczególne rozdziały tej części zostały poświęcone nie tylko trzem wymienionym rodzajom składni, ale również strukturze i typom zdań, a także dodatkowo „użyciu znaków pisarskich” (= znaków interpunkcyjnych).

3.1. Struktura i typy zdań

R. Piotrowski podaje – właściwie wiernie za J. Muczkowskim [1850, 1860] – że zdanie składa się zasadniczo z trzech części: **podmiotu** (*Ojciec*), **łącznika** (*jest*) i **orzeczenia** (*nauczycielem*). Natomiast w zdaniach typu *Jan czyta* jest tylko podmiot i orzeczenie, bo ukryty „łącznik [*Jan jest czytający* – M.J.] zawarty jest w słowie” [s. 6]. Zdania dzielą się na [s. 8–11]:¹²

- *proste* – mają tylko „główne wyrazy”: podmiot, łącznik i orzeczenie;
- *rozwinęte* – do „głównych wyrazów” dodane są „dla bliższego ich określenia” jeszcze inne, tzn. **przydatki** (bliżej określające podmiot) lub **dopełnienia** (bliżej określające orzeczenie).¹³

Zarówno zdania proste, jak i rozwinięte mogą być *zdaniami pojedynczymi* („mają jeden tylko podmiot i jedno orzeczenie”) lub *ściągniętymi*

zję dzieła pod tytułem „*Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*” [Warszawa 1824]. Projekt ten omówiła M. Strycharska-Brzezina [2012, 42–53, XXX–XXXIV].

¹⁰ Gramatyka J. Muczkowskiego miała wiele wydań pod różnymi tytułami. Jej pierwsza edycja ukazała się w 1825 r., a druga – w 1836 r. To ostatnie wydanie jest, jak podkreśla J. Podracki [2007, 92], bardzo istotne dla historii opisów polskiej składni (zwłaszcza zdań złożonych), ponieważ wytycza „na długie lata sposób ujmowania i nazywania pojęć syntaktycznych na ziemiach polskich”.

¹¹ Przypomnijmy, że w części drugiej jest odrębna numeracja stron.

¹² R. Piotrowski przejmuje za J. Muczkowskim również podział zdań (oczywiście tworząc znacznie skróconą wersję opisu poprzednika).

¹³ U J. Muczkowskiego [1860, 201]: *zдания голе и розвинёте*.

(mają m.in.: jeden podmiot i kilka orzeczeń, np. *Siostra siedzi i czyta*, albo kilka przydatków lub/i kilka dopełnień, np. *Nie tylko zielony, ale i niebieski kolor jest dla oka przyjemny*). Autor *Zasad...* pisze również osobno o *zdaniach złożonych*, powstałych „przynajmniej z dwóch pojedynczych, z których każde ma swój podmiot i swoje orzeczenie”, i dzieli je na *spórzędne* (np. *Nauczyciel uczy, a uczniowie uczą się*) oraz *podrzędne* (np. *Słyszę, że ptaki śpiewają*). Niektóre *zdania ściągnięte* wymienione przez R. Piotrowskiego (np. *Siostra siedzi i czyta*), współcześnie – w zależności od danego ujęcia (modelu) składni – zostałyby uznane (ze względu na ich eliptyczność) za pojedyncze lub złożone. Konstrukcje takie stoją bowiem na pograniczu tych dwóch typów zdań [zob. na ten temat: Grzegorzyczkowa 2012, 91]. Najpewniej podobna intuicja musiała towarzyszyć R. Piotrowskiemu, J. Muczkowskiemu i niektórym innym ówczesnym gramatykopisarzom, skoro zdecydowali się na wyróżnienie odrębnego od zdań pojedynczych oraz złożonych typu zdań ściągniętych.

4. Podsumowanie

Zasady..., wydane w kieszonkowym formacie (8°) z myślą o licealistach szkoły batignolskiej przez nauczyciela znającego ich potrzeby oraz problemy polonistycznej edukacji polonijnej we Francji [zob. Pugacewicz 2017, 351], zawierają podstawowe wiadomości zarówno z zakresu morfologii, jak i składni, a także fonetyki i ortografii, co pozwala uznać je za pełną gramatykę pedagogiczną (opartą jednak na ówczesnych gramatykach „naukowych”). Z edytorskiego oraz dydaktycznego punktu widzenia jest to podręcznik bardzo dobrze zredagowany i nowoczesny, w którym zagadnienia gramatyczne zostały omówione przystępnym, jasnym językiem, a ponadto niezwykle przejrzyste zobrazowane w schematach przypominających tabele. Gramatyka R. Piotrowskiego jest istotnym źródłem do historii (dydaktyki) języka polskiego poza Polską.

RECEPCJA DZIEŁA

Dzieło miało jedno wydanie. W 1864 r. w krakowskiej „Chwili”¹⁴ ukazał się artykuł poświęcony *Zasadam...* [zob. NGP]. Opinia na temat nowej gramatyki polskiej była w nim pochlebna, ale jednocześnie autorstwo całego dzieła błędnie przypisano Feliksowi Wrotnowskiemu. Ten ostatni, gdy przeczytał wspomniany artykuł [Klatka 2015, 154], pisał w liście do swojego przyjaciela Eustachego Januszkiewicza (1805–1874):¹⁵

¹⁴ Czasopismo „Czas” pod tą nazwą wydawane było tylko od stycznia do marca 1864 r. [Klatka 2015, 155].

¹⁵ Powstaniec 1831 r. Uczestnik Wielkiej Emigracji. Zasłużony księgarz emigracyjny w Paryżu, gdzie założył w 1835 r. Księgarnię i Drukarnię Polską (działała do 1842 r.). Przez krótki czas kierował Biblioteką Polską w Paryżu. Opiekun biblioteki szkolnej i członek Rady Szkoły Narodowej Polskiej. Autor – wspólnie z F. Wrotnowskim – podręcznika pt. *Krótki wykład historii i geografii polskiej*

„(...) przypisek o jocie (...) nie czyni mnie solidarnym współnikiem **twórców**¹⁶ samego dzieła” [list z 1 lutego 1864 r.; Klatka 2015, 154–155; podkreśl. – M.J.].

CIEKAWOSTKI

1. „Dla swoich wychowanków [w Szkole Narodowej Polskiej w Paryżu – M.J.] R. Piotrowski nie był zwykłym nauczycielem. Uwielbiany nie tylko z powodu interesujących wykładów, ale też z uwagi na jego zęsańcze, doskonale znane z pamiętników losy, cieszył się ogromnym szacunkiem oraz zaufaniem” [Pugacewicz 2016, 108].
2. *Zasady...* to jedna z kilku gramatyk polszczyzny przeznaczonych dla potomków Wielkiej Emigracji we Francji, które ukazały się w Paryżu (autorzy innych gramatyk „paryskich”, to m.in.: Ksawery Bronikowski, Hipolit Klimaszewski i Erazm Rykaczewski).
3. Feliks Wrotnowski, autor dołączonego do *Zasad...* dodatku ortograficznego, zachęcony przez Eustachego Januszkiewicza, rozpoczął pracę nad *Małym słownikiem języka polskiego*, który miał powstać na podstawie *Słownika wileńskiego* [1861]. Po wstępnych pracach F. Wrotnowski zrezygnował jednak – jak dowodzi treść jego listów wysłanych w 1861 i 1862 r. do Januszkiewicza – z realizacji tego zamierzenia, czego powodem była m.in. potrzeba zachowania rzetelności pracy leksykograficznej [zob. Klatka 2015, 140–141, 146–147].

Bibliografia

- A. Biernacki, 1981, *Rufin Piotrowski* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Wrocław, online: [<http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/rufin-piotrowski>].
- K. Bronikowski, 1848, *Gramatyka języka polskiego podług nowego układu*, Paryż.
- K. Estreicher, 1876, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 3, Kraków.
- R. Grzegorzczkowska, 2012, *Wykłady z polskiej składni*, wyd. 5. – dodruk, Warszawa.
- M. Jakubczyk, 2019, *Erazm Rykaczewskiego gramatyka języka polskiego dla szkół polskich w Paryżu (1861)*, „Poradnik Językowy” z. 1, s. 106–114.

[Paryż 1866], a także, co istotne, wydawca *Nauki praktycznej języka polskiego...* R. Piotrowskiego [Pugacewicz 2017, 167–169].

¹⁶ Liczba mnoga oznaczałaby tu, że oprócz R. Piotrowskiego oraz F. Wrotnowskiego udział w przygotowaniu *Zasad...* mieli jeszcze inni autorzy. Na podstawie informacji (nieprecyzyjnej) podanej przez A. Karbowiaka [1910, 56] można przypuszczać, że byli to członkowie Rady Szkoły, a zwłaszcza – jak wskazuje Karbowiak – wspomniany E. Januszkiewicz. Również K. Estreicher [1876, 406] wspomina, że „gramatykę pisał prof. Piotrowski i członkowie komitetu redakcyjnego”. Wydaje się jednak, że udział tegoż komitetu (złożonego z członków Rady) ograniczał się zapewne tylko do głosu doradczego (recenzji i uwag do pierwszych wersji *Zasad...*, zanim wyszły drukiem).

- A. Karbowski, 1910, *Dzieje edukacyjne Polaków na obczyźnie*, Lwów.
- U. Klatka, 2015, *Listy Feliksa Wrotnowskiego do Eustachego Januszkiewicza z lat 1859–1868*, „Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie” vol. 7, nr 1, s. 125–160 [<http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/sztukaedycji/article/view/SE.2015.013>].
- J. Muczkowski, 1850, *Gramatyka polska praktyczna dla szkół narodowych*, Lwów–Warszawa.
- J. Muczkowski, 1860, *Gramatyka języka polskiego*, wyd. czwarte przerobione, Petersburg.
- NGP = *Nowa gramatyka polska*, „Chwila” nr 22, Kraków, 28 stycznia 1864, s. 1–2 [<http://mbc.malopolska.pl/dlibra/publication/26426>].
- J. Pezda, 2013, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków.
- J. Podracki, 2007, *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny)*, Warszawa.
- I.H. Pugacewicz, 2016, *Z francuskiej perspektywy – o zsyłce na Syberię Rufina Piotrowskiego i jej emigracyjnym wymiarze*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” nr 1, s. 99–110.
- I.H. Pugacewicz, 2017, *Batignolles 1842–1874. Edukacja Wielkiej Emigracji*, Warszawa.
- M. Strycharska-Brzezina, 2012, *Ku utopii graficznej? Projekty modernizacji alfabety polskiego od oświecenia do międzywojnia*, Kraków.